

PSIXOLOGIYA ILIMLARI

ONA VA FARZAND MUNOSABATLARI O'ZBEK PSIXOLOGLARINING TADQIQOT OB'YEKTI SIFATIDA

D.U.Abdullayeva – *psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

Tayanch so'zlar: oila, tarbiya, shaxslaro munosabat, noto'liq oila, farzand tarbiyasi, oilaviy tarbiya, muloqot, munosabat, psixologik muhit, etnopsixologik xususiyat.

Ключевые слова: семья, воспитание, межличностные отношения, неблагополучная семья, воспитание ребенка, семейная воспитание, общение, отношение, психологическая среда, этнопсихологический особенность.

Key words: family, upbringing, interpersonal relationship, dysfunctional family, child upbringing, family upbringing, communication, attitude, psychological environment, ethnopsychological characteristic.

Sharq xalqlari hayotida oila qadriyat sifatida, hatto, hozirgi globallashtiruv davrida ham o'zining yuksak mavqei saqlab qolayotganini e'tirof etish uchun asoslar yetarlidir. Mustaqillikka erishgan har qaysi davlat o'zining etnomadaniy o'ziga xosligini tiklash uchun tarbiyaning milliy asoslarini tiklashga urinishi tabiiydir. Bunday tarbiyaning birinchi va hal qiluvchi o'chog'i oila ekanligi tufayli milliy davlatchilik asoslarini tiklash hamda mustahkamlash yo'lini tanlagan barcha xalqlar hayotida ushbu ijtimoiy institut bilan bog'liq muammolarni tez va eng muhimi, samarali bartaraf etish imkoniyatlarini qidirish dolzarb masalaga aylanadi. Bizningcha, aynan shuning uchun, ya'ni oila milliy madaniy o'ziga xoslikning asosiy tashuvchisi ekan, qolaversa, yangi davrda yangicha fikrlab, yangicha yashashga o'rgangan odamlar, avvalo, oilada voyaga yetishi mumkinligi sababli barcha davrlarda, ayniqsa, milliy istiqbol yillarida o'zbekistonlik psixologlar tomonidan oila psixologiyasi muammolarini o'rganishga katta qiziqish bilan yondashilmoqda. Bu sohada ilmiy izlanishlarning salmoqli qismi aynan oilaviy munosabatlar bilan bog'liq muammolarni o'rganish yo'nalishida o'tkazilgan.

Oilaviy munosabatlarning eng ta'sirli, jozibali va muhim bo'lagi – bu ona-bola munosabatlaridir. Ularning muhimligi shundaki, ayni dastlabki muloqot va mehrli munosabatlar bolaning keyingi psixik va aqliy taraqqiyotini hamda onaning xulq-atvorini shakllantiradi [2].

Onaning bola shaxsini shakllanishidagi beqiyos katta rolini kundalik hayotdan olingan ko'plab misollar bilan ham isbotlash qiyin emas. Biroq inson psixik rivojlanishi jarayoniga ona bilan bo'lgan munosabat ta'sirining ichki mexanizmlarini aniqlash maxsus psixologik tadqiqotlarni taqozo etadi. Bu yo'nalishdagi tadqiqotlar oilaviy munosabatlar psixologiyasi muammolarini o'rganishga qaratilgan izlanishlarning alohida sohasini tashkil etib, ularning anchagina qismida "ona-bola" tizimidagi o'zaro ta'sirlashuvga xos xususiyatlar ilmiy tadqiq etilgan.

Oilashunos olim G.B.Shoumarov birinchilardan bo'lib doktorlik dissertatsiyasi darajasida oila psixologiyasi muammolarini maxsus psixologiyaning tadqiqot predmetlari doirasida tadqiq etgan. Uning izlanishlarida, ruhiy rivojlanishi sustlashgan farzandlar bilan ota-onalar munosabatlari misolida oilaviy muloqot xususiyatlari ham alohida o'rganilgan. Jumladan, mazkur tadqiqotda aynan ota-onalar pedagogik va muloqot madaniyatining sustligi, ularning nizolashuvchanligi maxsus maktab bitiruvchilari bo'lgan ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar oila qurishida turmush o'rtog'i xususiyatlariga, o'rtadagi yosh farqiga e'tiborsizlikning sabablari sifatida ochib beriladi. Olimning izohiga ko'ra, bu holat bolaning ota-onalar oilasidagi nosog'lom munosabatlar muhitidan imkon qadar tezroq qochib qutilishga intilish oqibatida ro'y beradi [5].

Shuningdek, u o'zining "Oila psixologiyasi" nomli o'quv qo'llanmasida ota-onalar va farzand o'rtasidagi munosabatlarida nizolarni kelib chiqish sabablari borasida to'xtalar ekan, bu kelishmovchiliklarning asosiy sabablaridan biri ota-onalarning psixologik-pedagogik bilim saviyalari yetarli darajada emasligi, bola turli yosh bosqichlarida psixologik inqirozdan o'tishini bilmasliklari ekanligini ta'kidlaydi.

V.M.Karimova o'zining "Oila psixologiyasi" darsligida ona va bola munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlarini

ochib beradi. Uning ta'kidlashicha, bola tug'ilishining dastlabki onlarida ona va bola o'zaro hissiy va psixologik jihatdan bog'langan bo'lib, ikkalasi bir tan, bir vujud hisoblanadi. Shu bois ularning munosabatlarida simbiotiklik (bir xillik, qo'shilib ketganlik, yaxlitlik) bo'ladi. Bola ulg'ayib, katta bo'lgani sari ular o'rtasidagi masofa, psixologik distansiya ortib boraveradi, simbioz munosabatlar aqliy-kognitiv munosabatlar shaklidagi psixologik aloqalarga aylanib ketadi [2].

Oilaviy munosabatlar psixologiyasi sohasida o'zbekistonlik psixolog tadqiqotchilar o'tkazgan bir qator tadqiqotlarda oilada er-xotin hamda boshqa oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlar xos xususiyatlar unda voyaga yetayotgan bolalar psixik rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishi muammosi o'rganilgan. Jumladan, O.A.Abdusattorovanning dissertatsion tadqiqot ishida oila muhitida ustuvor bo'lgan er-xotin munosabatlarining o'smir farzandlarda jinsiy identifikatsiya shakllanishiga ta'sir ko'rsatish xususiyatlari tadqiq etilgan. Tadqiqot natijalari oila muhitida ustuvor munosabatlar uslubi va ayniqsa, er-xotin munosabatlari o'smir yoshlarning jinsiy identifikatsiya jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatishi, uning mazmuni va yo'nalishini belgilab berishini tasdiqlangan. Tadqiqotda er-xotin munosabatlarining farzand jinsiy identifikatsiyasiga ta'sirida ularning bir-birlarini qarama-qarshi jins vakili sifatida idrok etish xususiyatlari, oilaviy munosabatlar tizimida liderlikning shakli va namoyon bo'lishi xususiyatlari aks etishi o'z tasdig'ini topdi. Aniqlanishicha, oilaviy munosabatlarida liderlikning hamkorlik va sherikchilikka asoslangan uslubi o'smir yoshlarda jinsiy identifikatsiyadagi ijobiy jarayonlarni ta'minlaydi [1]. Xususan, tadqiqot natijalari to'liq oila muhitida hamkorlik va sherikchilikka asoslangan er-xotin munosabatlaridagi erkakning o'z roli ham o'g'il bolada erkak jinsiga oid identifikatsion (jins vakili sifatida ajratib, anglatib turuvchi) sifatlarining shakllanishiga maqbul shart-sharoit sifatida rol o'ynashi mumkinligini ko'rsatadi. Shuningdek, tadqiqotchi tomonidan erkakning faol va yetakchi mavqei, undagi liderlikning sifati va turidan qat'iy nazar qiz bolada istiqbolidagi oilaviy munosabatlar zamonaviy ayol-onalar obraziga ega bo'lish va gender muomala maromlarini aniqlash tasavvur etishga imkon berishini ta'kidlaydi [1].

G.T.Yadgarovanning tadqiqotida noto'liq oilada shakllanadigan o'ziga xos shaxslaro munosabatlar xususiyatlari tadqiq etilgan [6]. Tadqiqotchi noto'liq oiladagi shaxslaro munosabatlar unda salbiy ma'naviy - psixologik muhitni keltirib chiqarishi, bunday sharoit esa bola shaxsi taraqqiyoti va ijtimoiylashuvda buzilishlarga sabab bo'lishi aniqlanganini ta'kidlaydi. [6]. Shubhasiz, oilaning noto'liqligi uning a'zolari o'rtasidagi munosabat xususiyatlariga ta'sir ko'rsatib, oilada o'ziga xos ijtimoiy-psixologik muhitni yuzaga keltiradi. Bunday muhit oilaning barcha a'zolari va avvalo, unda voyaga yetayotgan bolalar ruhiy holati umuman, nerv-psixik salomatligi, ularning ham individual, ham ijtimoiy-psixologik taraqqiyotida o'z izini qoldirmasligi mumkin emas..

R.I.Sunnatova va R.S.Djubatova ota-onaning bolalarga nisbatan konstruktiv va destruktiv munosabatining ayrim sabab va oqibatlarini tadqiq etganlar [4]. Tadqiqotda ishtirok etgan ota-onalarning yarmidan ko'pida past darajadagi konstruktiv munosabat ustunligini aniqlab, tadqiqotchilar bu holat ularning tarbiyaviy o'z-o'ziga

ishonchsizligiga bog'liqligi haqida taxmin qiladilar. Tadqiqotda shuningdek, bolaga befarq munosabat qanchalik salbiy ta'sir ko'rsatsa, ortiqcha g'amxo'rlik (giperhimoya) ham ijobiy ta'sir etmasligi yuzasidan xulosalar chiqariladi. Xususan, mualliflar ota-onaning giperhimoya pozitsiyasi bolada mustaqil qaror qabul qilish, o'z faoliyati va harakatlarini mustaqil nazorat qilish qobiliyati rivojlanishi uchun zarur sharoitning yaratilishiga halaqit berishini ta'kidlaydilar. Ularning talqini bo'yicha, psixologik nuqtai nazardan ota - onaning bunday pozitsiyasi bolani emotsional qabul qilmaslik va uning shaxsi, imkoniyat va qobiliyatlariga ishonchsizligi natijasidir. Buning bola psixik rivojlanishida og'ir asoratlari mavjud bo'lishi mumkinligini ta'kidlab, mualliflar bunday shart-sharoitlar o'z-o'ziga past baho beradigan, mustaqillik darajasi past, atrofdagi odamlarga ishonchsizlik ustanovkasiga ega shaxsni shakllantirishini uqtiradilar.

G.A.Qurbanova tomonidan oiladagi shaxslararo munosabatlar farzand ijtimoiy perseptiv jarayonlariga o'tkazadigan ta'sirining xususiyatlari tadqiq qilingan [7]. Tadqiqotda ota-onalarning o'z farzandlarini emotsional qabul qilishi, ularning individualligini hurmat qilishi, ularga vaqtini ajrata olishi, bola qiziqishlari va intilishlarini qo'llab-quvvatlashi "simbioz" turdagi munosabat ular o'rtasida kuchayishi va "infantilizatsiya"ga asoslangan munosabat darajasi pasayishiga olib kelishini tasdiqlovchi qiziq natijalar qo'lga kiritilgan. Ammo bunday o'zgarishlar, umuman, ota-ona munosabatining o'ziga xosligi bolalarda ijtimoiy persepsiya jarayonlariga qanday ta'sir ko'rsatishi tadqiqotda aniqlashitirilmay qolgan. Bu borada ishda tadqiqotning asosiy g'oyasiga teskari holatni, ya'ni yuqorida ta'kidlangan ota-ona munosabatidagi o'zgarishlar ularning ijtimoiy persepsiyasiga ta'sir o'tkazishi yuzasidan ayrim mulohazalarni uchratish mumkin. Xususan, tadqiqotchi "simbioz" tipidagi munosabat kuchayib, infantilizatsiya susayganda ota-onada bolani tushunish, uning xatti-harakatlarini to'g'ri idrok etish, unga ishonch ko'zi bilan qarash tuyg'usi shakllanishi haqida xulosa chiqaradi.

Tadqiqotda qo'yilgan masalani hal qilish yo'nalishida tadqiqotchi ota-ona farzand qiziqishlariga befarq emasligi, uni doimo nazoratda ushlab moyilligi, farzandiga ularning izdoshi bo'lish istagi borligi, o'z kasbiy faoliyati yuzasidan uni to'la xabardor etishi va hamsuhbat sanashi, farzandi ota-onasi kasbiy faoliyatidan qoniqishi uning ijtimoiy persepsiyasi shakllanishiga ta'sir o'tkazishi to'g'risida mulohaza yuritadi. Ammo, birinchidan, sanab o'tilgan holatlar aynan qanday tarzda ta'sir ko'rsatishi qayd etilmaydi, ikkinchidan, farzandning ota-ona faoliyatidan qoniqishi qandaydir qilib uning ijtimoiy persepsiyasiga va ayniqsa, bu jarayonning shakllanishiga ta'sir ko'rsatishi xususida ancha izohlar talab qiluvchi ilmiy jihatdan bahsli fikrlarni muallif bayon etadi.

Shuningdek, ishda tadqiqot obyekti bo'lgan o'smirlar uchun ijtimoiy perseptiv jarayonlarda odamlarning tashqi ko'rinishi va imidjiga tanlovchan e'tibor yetakchilik qilishi

ta'kidlanib, go'yo ijtimoiy persepsiya masalasiga bu tushunchani an'anaviy tushunish doirasida murojaat qilingandek, tasavvur hosil etiladi. Biroq, bu jarayonda oila, ota-ona va ular o'rtasidagi munosabat qanday rolga egaligi, agar bu xususiyat yoshga oid bo'lsa, oilaviy munosabatlar bilan bog'liq ijtimoiy-psixologik omillarning bunda o'rni qayerda ekani noma'lumligicha qolgan.

M.S.Salayeva o'z dissertatsion tadqiqotida o'zbek oilalarida onalarning farzandlarga munosabati qator jihatlari bilan ota munosabatidan farq qilishi, xususan, onalarga g'amxo'rlik, muammolardan asrash, ziyon yetishidan ehtiyot qilish, farzandning onaga bog'liqligini, rag'batlantirish xususiyatlari ko'proq onaga xosligi isbotlangan. Shuningdek, tadqiqot natijalarida onaning farzandga munosabatida demokratik yondashuv odatda ota munosabatidan kuchliroq namoyon bo'lishi o'z isbotini topgan [3].

Mazkur tadqiqotda asosiy e'tibor etnik omil ta'sirini o'rganishga, ya'ni onaning farzandga munosabatida o'zbek etnosiga xos xususiyatlar qanday ifodalanishiga qaratiladi. Tabiiyki, tadqiqot xulosalari umumpsixologik mazmundan ko'ra ko'proq aynan bir etnomadaniy muhitga tegishli ekani bilan tavsiflanadi. Qolaversa, tadqiqotda ona-bola munosabatlarining muammoli jihatlari diqqat qaratilmaydi, ushbu muammo zamiridagi chuqur individual-psixologik, umumpsixologik asoslar ochib berilmaydi.

Umumiy ravishda, o'zbekistonlik psixologlar tomonidan ota-ona va farzand munosabatlarining psixologik muammolarini o'rganish sohasidagi tadqiqotlari tahlili asosida quyidagi xulosalarni shakllantirish mumkin, deb hisoblaymiz:

1. O'zbekistonlik psixologlar tomonidan ota-onaning o'zaro va farzand bilan bo'lgan munosabati xususiyatlari bola psixik taraqqiyotining kognitiv, gender, ijtimoiy-psixologik, psixosomatik rivojlanishiga bog'liq jihatlari maxsus o'rganilgan.

2. Ota-ona va farzand munosabatlarining xilma xil muammolarini chuqur tadqiq etgan bo'lsalar ham, o'zbekistonlik psixologlar ilmiy tadqiqot ishlarida aynan onaning farzand bilan munosabati xususiyatlari alohida o'rganilmagan, yuzaga keladigan tasavvurlar va ularning ahamiyatiga e'tibor qaratilmagan.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, o'zbek oilalarida ona va farzand munosabatlariga xos bo'lgan etnopsixologik xususiyatlarni aniqlash, oilada bola tarbiyasi va uning shaxsini shakllanishida ota-ona o'rnining ahamiyatini yoritish, ona va bola munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlarini atroflicha tadqiq etish bugungi kun uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur sohadagi izlanishlarni kelgusida farzand hayotidagi jiddiy ijobiy va salbiy o'zgarishlar ota-onaning o'zi haqidagi tasavvurlari tizimida qanday aks etishini, onalarning oilaviy hayot haqidagi tasavvurlarini, "ideal ota-ona" haqidagi bolalar tasavvurlarining yosh dinamikasini o'rganishga yo'naltirish istiqbolli, deb hisoblaymiz.

Adabiyotlar

1. Abdusattorova O.A. Oila muhitida o'smirlarda shakllanadigan jinsiy identifikatsiyaning gender xususiyatlari: Psixol.f.n.. dis. avtoref. – T.: O'zMU, 2007. 22- b.
2. Karimova V.M. Oila psixologiyasi. Darslik. – T.: 2007, 152-b.
3. Salayeva M.S. O'zbek oilalarida ota-ona va farzandlar o'zaro munosabatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari: Psixol.f.n... dis. – T.: O'zMU, 2005. 198-b.
4. Sunnatova R.I., Djubatova R.S. Osobennosti prenebrejitel'nogo otnosheniya k detyam so storoni roditeley // Kadrlar tayyorlash milliy dasturining sifat bosqichi: psixologiya va amaliyot: Resp. ilmiy-amaliy konf.mater. 27-28 may 2003. –T.: 2003. – S. 120-122.
5. Shoumarov G.B. Sotsialno-psixologicheskiye problemi molodoy semi vipusknikov spetsialnoy shkoli dlya detey s zaderjkoy psixicheskogo razvitiya: avtoref. dis. ... doktora psixol. nauk. – Moskva: NII defektologii, 1990. – S. 37.
6. Yadgarova G.T. Noto'liq oilalarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari: Psixol. f. n... dis. avtoref. – T.: O'zMU, 2004. 24-b.
7. Qurbanova G.A. Oiladagi shaxslararo munosabatlarning farzand ijtimoiy persepsiyasiga ta'siri. Psixol. f. n... dis. avtoref. – T.: TDPU, 2009. 26-b.

РЕЗЮМЕ. Mazkur maqolada oilada ona va bola munosabatlarining o'ziga xosligi, bu munosabatlarning oila mustahkamligi va farzandlar tarbiyasiga ta'siri borasida o'zbek psixolog olimlarining olib borgan ishlar atroflicha tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье подробно анализируются работы узбекских психологов о своеобразии отношений матери и ребенка в семье, влиянии этих отношений на крепость семьи и воспитание детей.

SUMMARY. In this article, the work of Uzbek psychologists on the uniqueness of mother-child relations in the family, the impact of these relations on family strength and children's education is analyzed in detail.